

TOMASZ KARBOWNICZEK

Powiatowy Zespół Szkół w Bodzentynie – Technikum nr 6 w Nowej Słupi

Obchody 30. rocznicy „Krwawej środy” w województwie kieleckim w 1936 roku

Słowa kluczowe: Polska Partia Socjalistyczna, 30. rocznica, „Krwawa środa”, województwo kieleckie

Keywords: Polish Socialist Party, 30th anniversary, „Bloody Wednesday”, Kielce Voivodeship

Streszczenie: Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie przebiegu 30. rocznicy „Krwawej środy” w województwie kieleckim w 1936 r. Tereny te w okresie rewolucji 1905 r. odgrywały znaczną rolę ze względu na silne ośrodki PPS w uprzemysłowionej części ówczesnego województwa kieleckiego, czyli w Częstochowie, Kielcach, Ostrowcu, Radomiu i Zagłębiu Dąbrowskim. Obszar ten w znacznej części wchodził do byłej guberni radomskiej, natomiast część do guberni piotrkowskiej i była to cała gubernia kielecka przed 1919 r.

Abstract: The article aims to present the course of the 30th anniversary of „Bloody Wednesday” celebrations in the Kielce Voivodeship in 1936. During the 1905 Revolution, the area played a significant role due to the strength of the Polish Socialist Party in the industrialized part of the then Kielce Voivodeship, i.e. Częstochowa, Kielce, Ostrowiec, Radom and the Dąbrowa Coal Basin. This area mostly belonged to the former Radom Governorate, and partly to the Piotrków Governorate, which constituted the entire Kielce Governorate before 1919.

W 1936 r. Polska Partia Socjalistyczna (PPS) przy współudziale Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych zorganizowała obchody 30. rocznicy „Krwawej środy” w centralnej Polsce. W swej odezwie z 15 sierpnia 1936 r. partia socjalistyczna pisała:

Trzydzieści lat mija od wiekopomnego czynu zbrojnego Organizacji Bojowej PPS, dokonanego 15 sierpnia 1906 roku. Dzień ten pod mianem „KRWAWEJ ŚRODY” zapisał się jako najpiękniejszy dzień „Krwi i Chwały” polskiego ludu pracującego w dziejach polskiej rewolucji, podczas której PPS podniosła wysoko sztandar walki o NIEPODLEGŁOŚĆ i SOCJALIZM¹.

Słowa powyższe miały przypomnieć i upamiętnić to wydarzenie. Można uznać, że dla stronnictwa socjalistycznego obchody te stały się tradycją kulturowaną cyklicznie.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie przebiegu 30. rocznicy „Krwawej środy” w województwie kieleckim w 1936 r. Tereny te w okresie rewolucji 1905 r. odgrywały znaczną rolę ze względu na silne ośrodki PPS w uprzemysłowanej części ówczesnego województwa kieleckiego, czyli w Częstochowie, Kielcach, Ostrowcu, Radomiu i Zagłębiu Dąbrowskim. Obszar ten w znacznej części wchodził do byłej guberni radomskiej, natomiast część do guberni piotrkowskiej i cała gubernia kielecka przed 1919 r.

Badania na temat obchodów 30. rocznicy „Krwawej środy” są utrudnione, a jej organizacja i przebieg mało znane. W literaturze przedmiotu mamy niewiele informacji. Z opracowań ogólnych możemy uzyskać jedynie drobne wiadomości. Przykładowo lakoniczne wzmianki znajdują się w monografii PPS² i Komunistycznej Partii Polski (KPP)³, które powstały w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Literatura regionalna także zawiera dość mało informacji o organizacji i przebiegu tej rocznicy na terenie województwa kieleckiego⁴. Podstawowa informacja w nich zawarta określa jedynie, że obchody się odbyły. Nie przedstawiono organizatorów obchodów 30. rocznicy „Krwawej środy” ani jej przebiegu.

Podstawą źródłową niniejszego artykułu są raporty starostów powiatowych zgromadzone w zespole Urzędu Wojewódzkiego Kieleckiego I (1918–1939), przechowywane w Archiwum Państwowym w Kielcach. Uzupełnieniem tych informacji jest sprawozdanie z przebiegu 30. rocznicy „Krwawej środy” umieszczone w „Kronikach Ruchu Rewolucyjnego w Polsce” (organ Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych). Kolejnym ważnym źródłem informacji jest organ PPS

¹ *Uczcijmy 30-lecie „Krwawej Środy”, „Robotnik”* nr 256 (6740) z 15.08.1936, s. 3.

² J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965, s. 143-145.

³ J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski (1935–1938)*, Warszawa 1975, s. 303.

⁴ Zob.: H. Rechowicz, *Czerwone Zagłębie*, Katowice 1967, s. 100-101; J. Ławnik, *Działalność Komunistycznej Partii Polski w województwie kieleckim w latach 1926–1938*, Kielce 1994, s. 197; tenże, *Działalność PPS w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, cz. 2 (1931–1939), Kielce 2003, s. 205, 207-208, 212-213, 218-219; J. Walczak, *Ruch socjalistyczny i komunistyczny w latach 1935–1939*, w: *Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. J. Walczak, Sosnowiec 2005, s. 121.

„Robotnik”. Na jego łamach pojawiły się odezwy Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS, specjalne artykuły i sprawozdania z organizacji i przebiegu tej rocznicy.

Niniejszy artykuł ma na celu podkreślenie faktu, że między powstaniem styczniowym a odzyskaniem niepodległości w 1918 r. nie było „przerwy dziejowej” w walce o niepodległość. Można stwierdzić, że Organizacja Bojowa PPS, kształtowana i walcząca w okresie rewolucji 1905 r., stanowi praktyczny początek tworzenia Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. Forma jej, struktura i typ szkolenia były początkiem koncepcji odzyskania niepodległości drogą militarną. Organizacja ta powstała i rozwijała się przez cały okres rewolucji 1905 r., ale również po tych wydarzeniach. Początkowo utworzono Koło Bojowe Samoobrony Robotniczej (kwiecień 1904 – luty 1905), które przekształcono w Organizację Spiskowo-Bojową (luty – październik 1905). Została ona rozbita przez władze rosyjskie. Na II Radzie Partyjnej (15 października 1905) postanowiono powołać Organizację Bojową (OB), na czele której stanął Józef Piłsudski. Obok niej w strukturach PPS istniała Organizacja Techniczno-Bojowa. Rada czerwcowa (1906) połączyła obydwie organizacje⁵. Od początku istnienia OB na jego czele stał Wydział Bojowy PPS. Kierowany był początkowo przez Walerego Sławka i Aleksandra Prystora, a od października 1905 r. przez Józefa Piłsudskiego, Aleksandra Sulkiwicza i Maksymiliana Horwitza-Waleckiego. Największy wpływ na całą Organizację miał jednak Józef Piłsudski. Stanowiła ona siłę „Krwawej środy” w 1906 r.

Należy przypomnieć w skrócie genezę „Krwawej środy”. O akcji z 15 sierpnia 1906 r. zadecydowała konferencja dowódców i instruktorów bojowych w Zakopanem, a potwierdzona została na zjeździe w Falenicy. Odbyły się one w lipcu 1906 r. Wydział Bojowy nie popierał pomysłu przeprowadzenia tej akcji, ale pod wpływem decyzji zjazdów bojowych zgodził się. Przebieg tego wydarzenia został szeroko opisany w opracowaniach historycznych⁶. Centrum wydarzeń stała się Warszawa, gdzie od rana oddziały bojowe PPS zaczęły atakować funkcjonariuszy policji i żandarmerii. Sztandarową akcją był napad na VII cyrkuł policji, w trakcie którego raniono cztery przebywające tam osoby. Bohaterem dla robotniczej Warszawy stał się bojowiec PPS, Henryk Baron. Uczestniczył w tym dniu w trzech akcjach. Zamachy i ataki na funkcjonariuszy władzy carskiej odbyły się w wielu miejscowościach dawnego Królestwa Polskiego, m.in. w Łodzi, Płocku, Kutnie,

⁵ W. Potkański, *Odrodzenie czynu niepodległościowego przez PPS w okresie rewolucji 1905 roku*, Warszawa 2008, s. 90; tenże, *Terroryzm na usługach ugrupowań lewicowych i anarchistycznych w Królestwie Polskim do 1914 roku*, Warszawa 2014, s. 257-258.

⁶ S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905-1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969, s. 320; W. Potkański, *Odrodzenie czynu niepodległościowego...*, s. 214-216; tenże, *Terroryzm na usługach ugrupowań...*, s. 307-309.

Łowiczu, Włocławku, Lublinie, Będzinie, Radomiu, Szydłowcu, Chełmie, Dąbrowie, Busku⁷. Według danych zginęło podczas nich od 29 do 77 osób. Autorzy na podstawie zachowanych źródeł podają różne liczby. Na podkreślenie zasługują słowa W. Potkańskiego, który pisząc o „Krwawej środzie”, tak ją podsumowuje:

Do pewnego stopnia „krwawa środa” spełniła swoje zadanie. Na pewno ujawniła ona realną siłę proletariatu, dowiodła sprawności bojowej, sterroryzowała ocalałe z pogromu zastępy carskie, uczyniła je niezdolnymi do bezpośredniej kontrakcji itd. W istocie w tym jednym dniu aureola niezmiernej siły rządu prysnęła jak bańka mydlana. Wzmogła się wiara robotników i całego społeczeństwa polskiego w możliwości płynące z walki z zaborcą⁸.

Wiara właśnie w tę siłę będzie przez PPS propagowana aż do odzyskania niepodległości. Będzie się o niej także mówiło w okresie późniejszym, w zmienionej już sytuacji politycznej.

Pierwsze informacje o przygotowaniach do obchodów 30. rocznicy „Krwawej środy” odnajdujemy w okólniku nr 52 Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS z dnia 11 lipca 1936 r. W piśmie tym do Okręgowych Komitetów stwierdzano, że:

Świętując 30-lecie „Krwawej Środy”, nawiążemy łączność współczesnych zmagania klasy robotniczej z wielką tradycją rewolucji lat 1906–1907, a obok tego stwierdzimy naszą wolę służenia sprawie socjalizmu i Polski Socjalistycznej, biorąc za wzór wytrwałość, dzielność i bezprzykładną ofiarność bohaterów proletariatu sprzed lat 30-tu⁹.

Następnie okólnik wyznaczał datę obchodów na 6 września 1936 r. Należy zaznaczyć, że ani źródła, ani literatura nie wspominają o powodach przesunięcia obchodów z 15 sierpnia na 6 września. Podpowiedzią może być fakt, że przy pierwszej z wymienionych dat obchodzono rocznicę bitwy warszawskiej 1920 r., a socjaliści po części do tego święta odnosili się z sentymentem.

Następnie wskazano miejsca obchodów. W województwie kieleckim wyznaczono jeden okręg i dwa miasta, w których miały się odbyć uroczystości. Były to:

1. Zagłębie Dąbrowskie: pow. zawierciański, dąbrowski, miechowski, olkuski, Górny Śląsk, pow. krakowski, chrzanowski (ewentualnie bialsko-bielski), Kraków miasto i Tarnów wraz z powiatem tarnowskim;
2. Częstochowa: pow. radomszczański, włoszczowski, częstochowski i wieluński;

⁷ W. Potkański, *Odrodzenie czynu niepodległościowego...*, s. 214–216.

⁸ Tamże, s. 216.

⁹ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Urząd Wojewódzki Kielecki I (dalej: UWK I), sygn. 20620, k. 11.

3. Radom: pow. radomski, konecki, opoczyński, miasto Skarżysko, Ostrowiec, Wierzbnik-Starachowice i okolice, pow. kielecki i Kielce¹⁰.

Rocznica zorganizowana była przez Komitety Obchodów, w skład których wchodził przedstawiciele Stowarzyszenia byłych Więźniów Politycznych, miejscowych władz PPS i ruchu klasowego (związki zawodowe, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego i Sportu Robotniczego)¹¹. Miały być one nieliczne, ale energiczne w działaniu. Na Komitety Obchodów nałożono następujące zadania:

- a) agitacja na rzecz Obchodu i za jak największym udziałem i wyjazdem na Obchód do danej miejscowości, przy tym agitacją należy objąć wszystkie Organizacje robotnicze, wszystkie warsztaty pracy i wszystkie miejscowości; b) urządzenie w drugiej połowie sierpnia miejscowych Obchodów ku czci „Krwawej Środy”, na których jeszcze raz podkreślimy obowiązek masowego udziału w Obchodach 6-go września¹².

Główną rolę w obchodach „Krwawej środy” odgrywało Stowarzyszenie Byłych Więźniów. Na 5 września 1936 r. zwoływano zjazdy regionalne tej organizacji¹³. Było ono personalnie i członkowsko powiązane ze stronnictwem socjalistycznym.

Na Komitety Organizacyjne w danym regionie czy mieście nałożono następujący plan obchodów:

- a) zbiórka uczestników w oznaczonym z góry miejscu,
- b) uroczyste zgromadzenie, na którym będą wygłoszone okolicznościowe przemówienia,
- c) manifestacyjny pochód, ewentualnie pochód do miejsc pamiątkowych z okresu rewolucji 1905–1907, i złożenie tam wieńców,
- d) rozwiązanie pochodów¹⁴.

Nad zabezpieczeniem obchodów czuwała Milicja PPS „z opaskami”. W Okólniku w tej sprawie napisano: „W tym celu należy już dziś przygotować odpowiednie zastępy Milicji. Musimy Obchody i pochód zabezpieczyć przed czyjąkolwiek prowokacją”¹⁵. Stronnictwo socjalistyczne obawiało się aktywności narodowców i komunistów, którzy obchody te mogli zakłócić.

Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych opracowało porządek obrad regionalnych zjazdów na 5 i 6 września. Składał się on z pięciu punktów: 1. Za-gajenie. 2. Powitanie Zjazdu. 3. Referat o 30-leciu „Krwawej środy”. 4. Utworzenie

---

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże, k. 12.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

w ramach statutu Stowarzyszenie sekcji byłych bojowców i działaczy nielegalnych PPS. 5. Zamknięcie Zjazdu¹⁶. Dalej w piśmie było rozwinięcie poszczególnych punktów, a także rezolucja¹⁷.

Ze strony władz sanacyjnych zostało wysłane pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 21 lipca do wojewody kieleckiego. Stwierdzono w nim, że „obchody mogą posiadać jedynie charakter zgromadzeń w lokalach lub zebrań zamkniętych”¹⁸. W kolejnym zawiadomieniu z ministerstwa z 1 sierpnia pisano, że „nie stawia [ono] przeszkód w organizowaniu przez PPS uroczystych obchodów w Łodzi, Częstochowie, Radomiu, Lublinie i Zagłębiu Dąbrowskim”¹⁹. Na podstawie pism z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wojewoda kielecki wysłał odpowiednie zarządzenie (z 6 sierpnia) do starostów powiatowych. W nim czytamy:

1. Uroczyste obchody rocznicy „Krwawej Środy” mogą odbyć się w Częstochowie, Radomiu i w Zagłębiu Dąbrowskim, 2. W pozostałych miejscowościach województwa kieleckiego omawiane obchody mogą posiadać charakter jedynie zgromadzeń w lokalach lub zebrań zamkniętych, 3. O czynionych przygotowaniach do wszystkich tych obchodów winni Panowie Starostowie stale informować Urząd Wojewódzki²⁰.

W piśmie z 27 sierpnia do starostów w Będzinie, Częstochowie i Radomiu Urząd Wojewódzki prosił ich o:

wezwanie do Siebie lokalnych komitetów PPS, organizujących omawiane uroczystości, i poinformowanie ich o zamierzeniach komuny oraz udzielenia tym komitetom dyrektyw zmierzających do zorganizowania przez nie właściwych i dostatecznie silnych liczebnie «straży porządkowych», które by nie dopuściły do ewentualnych wystąpień grup komunistycznych w legalnych pochodach czy manifestacjach, co pociągnąć mogłoby za sobą poważne naruszenie bezpieczeństwa publicznego²¹.

Także podkreślał, że za organizację obchodów ponoszą odpowiedzialność komitety organizacyjne. 3 września Urząd Wojewódzki rozesłał do tych trzech starostw pismo o konieczności meldowania o planowanych wydarzeniach z 5 i 6 września²².

Po 15 sierpnia zaczęły spływać do Urzędu Wojewódzkiego raporty starostów o powoływaniu Komitetów Obchodów i organizacji rocznicy. W Zagłębiu

---

¹⁶ Tamże, k. 35.

¹⁷ Tamże, k. 127.

¹⁸ Tamże, k. 14.

¹⁹ Tamże, k. 18 + verte.

²⁰ Tamże, k. 19.

²¹ Tamże, k. 26.

²² Tamże, k. 28.

Dąbrowskim w jej skład wchodził: Roman Ufel, Józef Pempek, Władysław Dziadowski, Stanisław Kocioł, Józef Wojtasik – wszyscy ze Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych oraz Aleksy Bień, Jan Cupiał – PPS, Zygmunt Rembowski, Jan Staško – TUR, Bronisław Angier i Jan Bielnik – Klasowa Komisja Związków Zawodowych²³. W Częstochowie do Komitetu wszedł cały skład Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS (Józef Dziuba, Józef Kaźmierczyk, Alojzy Dąbrowski, Jan Gronkiewicz i inni), Henryk Janota, Ferdynand Szmidla, Józef Gieras – Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych, także Leon Bruś, Władysław Dewor, Marian Niemeczek – TUR oraz Ludwik Brzozowicz, Marian Kubisiewicz – Rada Klasowa Związków Zawodowych²⁴. Nie jest znany w pełni skład Komitetu Obchodów w Radomiu. Starosta radomski, pisząc raport do Urzędu Wojewódzkiego, stwierdzał, że „dotychczas cała akcja przygotowawcza spoczywa w rękach Grzeczmarowskiemu Józefa, Śmietanki Juliana i innych”²⁵. W kolejnym raporcie z 5 września stwierdza on, że do Komitetu dołączyli „[Jan] Woško, Kwiatkowski i Durasiewicz z Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych”²⁶. W skład Komitetu Obchodów w Radomiu wchodził również działacze PPS i Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych z Kielc. Zostali oni wybrani 23 sierpnia na wspólnym posiedzeniu Komitetu Miejskiego PPS, wszystkich zarządów związków zawodowych, TUR-u i Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. Zostało wybranych 10 osób. Weszli do niego m.in.: Bolesław Śliwiński, Marek Suliga, Władysław Rutkiewicz, Jerzy Peller, Antoni Żbik i inni²⁷.

Każdy Komitet Obchodów 30. rocznicy „Krwawej środy” składał do Urzędu Wojewódzkiego albo starostów powiatowych program obchodów dwudniowych (5–6 września). Pierwszy dzień był przeznaczony na regionalne zjazdy Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych, a drugi na obchody organizowane przez PPS.

Program przygotowany przez Komitet Obchodów dla Zagłębia Dąbrowskiego prezentował się następująco:

1. 5 września w Domu Ludowym w Dąbrowie Górniczej o godz. 11 rano zjazd regionalny działaczy Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych, z terenów: Zagłębia Dąbrowskiego, Zachodniej Małopolski, Górnego Śląska i powiatów olkuskiego i zawierciańskiego. O godz. 7 wieczorem uroczysta akademia, przygotowana przez TUR.

²³ Tamże, k. 62. Zob.: *Obchody „Krwawej Środy” w Zagłębiu Dąbrowskim*, „Robotnik” nr 264 (6748) z 23.08.1936, s. 7.

²⁴ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 69.

²⁵ Tamże, k. 147.

²⁶ Tamże, k. 181.

²⁷ Tamże, k. 122.

2. 6 września w Sosnowcu na placu za Ratuszem, przy ulicy Bronisława Pierackiego o godz. 9 rano rozpocznie się formowanie pochodu, który o godz. 11 rano ruszy w stronę Huty Katarzyna. Trasa przebiegać będzie następującymi ulicami: Bronisława Pierackiego, 3-go Maja, Józefa Piłsudskiego, Henryka Sienkiewicza, 1-go Maja, Ludwika Mierosławskiego, Gabriela Narutowicza, Stanisława Staszica. Pod Hutą Katarzyna oddadzą hołd poległym robotnikom z 1905 roku. A następnie ulicami: Feliksa Perla, Chemiczną, Rybną, Będzińską, Orlą, Żeromskiego, 3-go Maja powrócą na plac pod Ratuszem, gdzie odbędzie się wiec. Po nim uroczystość zostanie rozwiązana²⁸.

W Częstochowie program obchodów miał przebiegać następująco:

3. 5 września w sali Straży Ogniowej o godz. 17 wieczorem zjazd regionalny Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych.
4. 6 września o godz. 10 rano ogólna zbiórka na placu Państwowego Monopolu Tytoniowego przy Alei Wolności. Po krótkich przemówieniach pochód ruszy do Rakowa ulicami: Aleją Wolności, Najświętszej Marii Panny do Nowego Rynku, Ogrodową, Stawową, Małą, Gabriela Narutowicza i Bolesława Limanowskiego. Po przemowach pochód zostanie rozwiązany²⁹.

Dla Radomia program został przedstawiony dwa dni przed rozpoczęciem uroczystości. Był on następujący:

1. 5 września w Domu Robotniczym o godz. 11 rano zjazd regionalny Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych.
2. 6 września o godz. 7.45 rano przyjazd delegacji do Radomia. Główny pochód rozpocznie się o godz. 11 rano na placu Jagiellońskim. Następnie pochód ulicami: Focha, Stefana Żeromskiego, 1-go Maja, Henryka Sienkiewicza, Józefa Piłsudskiego, Plac 3-go Maja, Stefana Żeromskiego, Witolda do Placu Jagiellońskiego, gdzie odbędzie się wiec i zostaną wygłoszone przemówienia, po czym zostanie on rozwiązany³⁰.

Obchody miały się odbyć także 5 września w Ostrowcu. Według nadesłanego sprawozdania z Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Kielcach „miejscowe organizacje postanowiły w dniu 5. IX. 36. Wyruszyć pochodem z Ostrowca do wsi Szewno [Szewna], gm. Częstocice na cmentarz, gdzie na grobie [Władysław] Jankowskiego – poległego w 1905 r. złożyć wieniec”³¹. W pochodzie miały brać udział: miejscowa PPS, oddziały Związku Zawodowego Robotników Przemysłu

²⁸ Tamże, k. 44-44 + verte. Zob. tamże, k. 155-155 + verte.

²⁹ Tamże, k. 94-95. Zob. tamże, k. 138-138 + verte.

³⁰ Tamże, k. 170-170 + verte. Zob. tamże, k. 183.

³¹ Tamże, k. 103 + verte.

Metalowego. Po powrocie z cmentarza do Ostrowca miała się odbyć akademія i przemowa Jana Kwapińskiego. Na tym obchody miały się zakończyć³².

W sprawozdaniach starostów dotyczących obchodów 30. rocznicy „Krwawej środy” pojawia się temat udziału w nich komunistów i partii żydowskich. W sprawozdaniu zbiorczym Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Kielcach z 4 września spotykamy informację o rozmowach członków KPP z przedstawicielami PPS. Dla Zagłębia Dąbrowskiego ta sytuacja przedstawiała się następująco: „[...] Kompartia zwróciła się do OKR PPS z propozycją urządzenia wspólnego pochodu, jednakże propozycja ta została odrzucona”³³. Pomimo niechętnego stanowiska PPS władze komunistyczne partii wydały zarządzenie, aby wszyscy członkowie KPP, Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej i Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom wzięli masowy udział w manifestacjach. Hasła, które mieli wznosić, były następujące: „Precz z wojną”, „Precz z rękami od Hiszpanii”, „Żądamy zniesienia Berezы Kartuskiej”, „Żądamy uwolnienia wszystkich więźniów politycznych”³⁴. Podobna sytuacja miała miejsce w Częstochowie, gdzie „miejscowe organizacje komunistyczne zgłosiły swój udział w pochodzie, przy czym zaproponowały sformowanie grupy indywidualnej ze sztandarami o hasłach: „Niech żyją Zjednoczone Klasowe Związki Zawodowe”, „Niech żyje Jednolity Front Pracy”³⁵. Na tę propozycję organizatorzy obchodów nie zgodzili się, ale „nie wzbraniali wzięcia udziału komunistom, lecz w ogólnej grupie pod sztandarami PPS i Związków Zawodowych bez wnoszenia haseł indywidualnych”³⁶. Stwierdzono w sprawozdaniu, że członkowie i sympatycy KPP należący do Klasowych Związków Zawodowych wezmą udział w obchodach i będą usiłovali wznosić okrzyki antypaństwowe. Na powyższych przykładach można wskazać różnice w podejściu socjalistów do udziału komunistów w uroczystościach – w Częstochowie nie wzbraniano im udziału w pochodach, a w Zagłębiu tak. Niewątpliwie komuniści wzięli udział w tej rocznicy.

Do ciekawej sytuacji doszło w Częstochowie. Starosta częstochowski w swym sprawozdaniu z 31 sierpnia do Urzędu Wojewódzkiego pisał, że zgłosiła się do niego delegacja Komitetu Obchodów. Stwierdzili oni, że „zależy im na tym, ażeby policja nie była pochowana, a przeciwnie proszą, ażeby policja oficjalnie i wyraźnie była użyta do pilnowania porządku przy zebraniu i w czasie pochodu”³⁷. Podkreślali, że mundur policjanta będzie dla nich symbolem

³² Tamże.

³³ Tamże, k. 125.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, k. 125 + verte.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże, k. 126.

uzyskania niepodległości, „o co przed 30-tu laty walczono”³⁸. Starosta stwierdzał, że policja państwowa miała służyć jako straszak przed prowokacją komunistyczną czy Stronnictwa Narodowego.

W sprawozdaniu Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Kielcach z 4 września jest także mowa o partiach żydowskich. Są one uwzględnione przy charakterystyce wydarzenia w Radomiu. Sprawozdawca pisał: „w pochodzie organizacje żydowskie Bund i Poale-Sjon – udziału nie wezmą”³⁹. Nie ma żadnych informacji o udziale stronnictw żydowskich w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie. Robotnicy żydowscy wzięli jednak udział w tych obchodach pod sztandarami związków zawodowych.

W sprawozdaniu powyższym o obchodach z Radomia spotykamy informację, że „Komitet obchodu odrzucił projekt wzięcia udziału w uroczystości Stronnictwa Chłopskiego – jako oddzielnej grupy pod własnymi sztandarami”⁴⁰. Natomiast zachęcał członków tego stronnictwa do wzięcia udziału w obchodach pod sztandarami PPS. Jedynie w Radomiu chłopcy przyłączyli się do obchodów „Krwawej środy”.

Przed głównymi uroczystymi obchodami w Zagłębiu Dąbrowskim, 23 sierpnia w Kazimierzu i Niemcach odbyło się odsłonięcie tablic upamiętniających śmierć bojowców PPS w 1905 roku (Feliksa Walugi, Kacpra Świerczyńskiego i Macieja Czekaja)⁴¹. W odsłonięciu tablic wzięli udział przedstawiciele OKR PPS Zagłębia Dąbrowskiego (dzielnicza Będzin, Niemce), Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych (Sosnowiec), TUR-a (Będzin, Maczki, Niemce, Strzemieszyce, powiat chrzanowski), Czerwonego Harcerstwa (Dąbrowa Górnicza), Centralnego Związku Górników (oddziały kopalń „Kazimierz”, „Juliusz”, „Dorota”, „Paryż”), Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Chemicznego (Szczaków) i Związku Zawodowego Kolejarzy (Maczki, Szczaków)⁴².

Uroczystości w Kazimierzu rozpoczęły się na Placu 11 listopada, o godzinie 10.45. Obchody rozpoczął przemową robotnik z kopalni „Kazimierz”, Franciszek Waluga. Podkreślał on, że „uroczystość nie ma na celu urządzenia Zaduszek, lecz ma powiązać przeszłość z przyszłością, aby przeciwstawić się fali hitleryzmu zalewającego Polskę”⁴³. Następnie pochód udał się do Grabocina, gdzie odsłonięto pierwszą tablicę, upamiętniającą bojowców Kacpra Świerczyńskiego i Macieja

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, k. 125 + verte.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ *Ku czci bojowców PPS. Uroczyste odsłonięcie tablic pamiątkowych w Zagłębiu Dąbrowskim, „Robotnik” nr 263 (6747) z 22.08.1936, s. 5.*

⁴² APK, UWK I, sygn. 20620, k. 89.

⁴³ Tamże.

Czekaja. Odsłonił ją Aleksy Bień, który także przemawiał. W imieniu Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych wystąpił z mową Roman Ufel. Z Grabocina pochód udał się na Niemce, gdzie przewodniczący CKW PPS Tomasz Arciszewski odsłonił drugą tablicę, ku czci bojowca Feliksa Walugi. Także i on przemawiał, wspominał m.in. walki z rządem carskim, prowadzone przez bojówki PPS. Po nim głos zabrał Bronisław Angier w imieniu Związków Klasowych. Przemawiali Bucala w imieniu Zarządu Związku Zawodowego Kolarzy i Edward Koch, były członek bojówki PPS na Niemcach. Po zakończeniu części oficjalnej pochód został rozwiązany. W uroczystościach wzięło udział około 3000 osób⁴⁴. O godzinie 18 odbyła się akademie w Klubie na Niemcach. Odśpiewano „Warszawiankę”, po czym Franciszek Waluga odczytał przemówienie Henryka Barona przed sądem oraz jego dwa listy z więzienia. Wygłoszono deklarację i odegrano trzy jednoaktówki. Na akademię przyszło około 300 osób⁴⁵. W tej uroczystości wzięli udział komuniści, którzy szli pod dwoma sztandarami „Jednolitego Frontu” z Strzemieszyc i z Kazimierza⁴⁶.

Główne uroczystości 30. rocznicy „Krwawej środy” zaplanowano w dniach 5 i 6 września. W pierwszym dniu odbyły się regionalne Zjazdy członków Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. W Dąbrowie Górniczej odbył się on w sali Domu Ludowego. Zjazd został otworzony przez prezesa Stowarzyszenia byłych Więźniów Politycznych w Zagłębiu Dąbrowskim, Romana Ufla. Do prezydium wybrano: Stanisława Bergiera, Jana Cupiała, Romana Ufla, Władysława Szmida, Stanisława Wencla, natomiast na sekretarzy: Aleksego Bienia i Jakuba Dębskiego. Przewodniczącym Zjazdu został Jan Cupiał. W imieniu OKR PPS Zagłębia Dąbrowskiego powitał zebranych Jan Cupiał, w imieniu Komisji Centralnej Klasowych Związków Zawodowych i Centralnego Komitetu Wykonawczego PPS – Jan Stańczyk, w imieniu TUR w Zagłębiu Dąbrowskim – Jan Staśko, w imieniu Stronnictwa Ludowego z powiatów zawierciańskiego i będzińskiego – Tadeusz Cieśla i w imieniu Legionu Młodych (Frakcji) – L. Wieczorek. Następnie wybrano delegację w składzie Pękalski, Wypycha i Lubowiecki, która w imieniu Zjazdu udała się z wieńcami na cmentarz w Dąbrowie Górniczej na grób bojowca Miętki. Kolejna reprezentacja, w osobach Skalskiego, Józefa Pempka i Drałwińskiego, wydelegowana została na cmentarz w Będzinie na grób Supernaka. Następnie rozpoczęła się część merytoryczna. Zebrani wysłuchali referatów: Ludwika Śledzińskiego o „Krwawej środzie” i dziejach walki klasowej aż do współczesności i Jakuba Dębskiego o działalności Organizacji Bojowej w Zagłębiu Dąbrowskim oraz o rzezi robotników pod Hutą Bankową i Katarzyną. Po nich

⁴⁴ Tamże, k. 89-89 + verte.

⁴⁵ Tamże, k. 89 + verte.

⁴⁶ Tamże, k. 89.

przewodniczący odczytał „Akt hołdu”. Następnie uczestnicy przeszli do dalszego programu Zjazdu⁴⁷. Na zakończenie odśpiewano „Czerwony Sztandar”. W Zjeździe udział wzięło 272 uczestników⁴⁸, Urząd Wojewódzki określił liczebność na około 500 osób⁴⁹. Po południu na Pogoni w Sosnowcu odsłonięto nagrobek Aleksandra Masłońskiego, członka I Proletariatu. Przemawiali: Aleksy Bień i Stanisław Bergier⁵⁰. Wieczorem w Domu Ludowym w Dąbrowie Górniczej odbyła się akademie. Została ona przygotowana przez Sekretariat Okręgowy TUR. Zagaił ją Zygmunt Rembowski, a przemówienie wygłosił Ludwik Śledziński. Część artystyczną przygotowali członkowie TUR z Dąbrowy Górniczej („Pogoni” i „Czeladzi”) i z Górnego Śląska. Wzięło w niej udział 1300 osób⁵¹, a w sprawozdaniu do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jest mowa o około 900 osobach⁵².

W Radomiu Józef Grzeczmarowski zagaił Zjazd i powitał gości. Przewodniczącym spotkania został Władysław Rutkiewicz, a do prezydium weszli: Stanisław Kmiec, Jan Wośko, Stanisław Szmigiel, Binder, Adam Szlęzak i Teofil Granat. Zjazd w imieniu OKR PPS w Radomiu przywitał Stanisław Kelles-Krauze, a w imieniu socjalistycznego samorządu miasta Radomia – Jerzy Radomski. Referat o „Krwawej środzie” wygłosił ostatni z witających. Następnie odczytano rezolucję i jednomyślnie ją przyjęto. Przyjęto uchwałę o stworzeniu sekcji byłych bojowców, a po odśpiewaniu „Czerwonego Sztandaru” Zjazd został zamknięty. W Zjeździe wzięło udział 105 uczestników⁵³, natomiast wojewoda stwierdził w swoim raporcie obecność około 100 osób⁵⁴.

Widoczne są znaczne rozbieżności w podanej liczbie uczestników w Zjazdach w sprawozdaniach organizatorów i urzędników, szczególnie w Zagłębiu Dąbrowskim. Pojawia się pytanie: komu wierzyć? Można uznać, że liczby podane przez Stowarzyszenie Byłych Więźniów Politycznych i Urząd Wojewódzki Kielecki są równie wiarygodne. Pierwsza z nich podawała członków swojej organizacji, a urząd wliczył wszystkich uczestników, czy należeli oni do zrzeszenia, czy też nie.

W Częstochowie odbył się Zjazd Regionalny Stowarzyszenia Byłych Więźniów Politycznych. Informacje o nim posiadamy ze sprawozdania Urzędu

⁴⁷ Zob. przypis 16 i 17.

⁴⁸ *Kronika Organizacyjna* – „Krwawa środa”, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce” nr 3/4, 1936, s. 203-204.

⁴⁹ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 229.

⁵⁰ *Kronika Organizacyjna* – „Krwawa środa”, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”..., s. 204.

⁵¹ Tamże, s. 205.

⁵² APK, UWK I, sygn. 20620, k. 231.

⁵³ *Kronika Organizacyjna* – „Krwawa środa”, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”, s. 206.

⁵⁴ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 236.

Wojewódzkiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Zjazd odbył się w sali Straży Pożarnej w Częstochowie. Autor sprawozdania pisze, że „przemówienia poza miejscowymi mówcami wygłosili Adamowicz, Podczaski i Szklarczyk, wszyscy trzej z Warszawy”⁵⁵. Po przemówieniach uchwalono rezolucję, a następnie zamknięto Zjazd. Udział wzięło w nim około 600 osób⁵⁶.

W następnym dniu, 6 września, odbyły się kolejne uroczystości w ramach obchodów, według programów przedstawionych przez Komitety Obchodów. Poniżej zostaną one przedstawione z uwzględnieniem osób przemawiających i liczebności uczestników.

W Zagłębiu Dąbrowskim na wiecu przemawiali: Ludwik Śledziński, Adam⁵⁷ Ciołkosz, Jan Stańczyk, Aleksy Bien, Jan Bielnik i Tadeusz Cieśla⁵⁸. W Częstochowie: Mieczysław Niedziałkowski, Leng, Adamowicz, Zygmunt Piotrowski, Józef Kaźmierczak, J. Szklarczyk i J. Chodak⁵⁹. W Radomiu byli to: Józef Grzeczmarowski, Julian Śmietanka, Henryk Świątkowski i Roman Szczawiński⁶⁰. Mówcami byli działacze lokalni, ale także przybyli m.in.: z Warszawy (Ludwik Śledziński, Mieczysław Niedziałkowski, Henryk Świątkowski), z Krakowa (Adam Ciołkosz). Stanowili oni w większości główny zarząd PPS.

Liczebność pochodów przedstawia się następująco: Zagłębie Dąbrowskie – około 10 000 uczestników⁶¹, Częstochowa – około 2000 uczestników⁶², Radom – około 2600 uczestników⁶³. Odmienne dane przedstawia „Robotnik” dla Zagłębia Dąbrowskiego. Określa, że w pochodzie wzięło udział od 25 000 do 30 000 uczestników⁶⁴. Różnica ta mogła wynikać stąd, że ośrodek ten stanowił jeden z bastionów socjalistycznych. W organie prasowym PPS nie mamy danych dla Częstochowy i Radomia.

Uroczystości te nie odbyły się bez incydentów. Jedynie w Częstochowie obchody miały spokojny przebieg. W Zagłębiu Dąbrowskim miały miejsce dwa

---

⁵⁵ Tamże, k. 234.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ W źródle występuje imię Zygmunt, które jest błędne. Pomyłka sprawozdawcy.

⁵⁸ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 232; *Obchody ku czci „Krwawej środy” na prowincji – w Zagłębiu Dąbrowskim*, „Robotnik” nr 280 (6764) z 7.09.1936, s. 3.

⁵⁹ Tamże, k. 234; *W trzydziestą rocznicę „Krwawej środy” – Częstochowa*, „Robotnik” nr 282 (6766) z 9.09.1936, s. 3.

⁶⁰ *Obchody ku czci „Krwawej środy” na prowincji – w Radomiu*, „Robotnik” nr 280 (6764) z 7.09.1936, s. 3.

⁶¹ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 231.

⁶² Tamże, k. 234.

⁶³ Tamże, k. 237.

⁶⁴ *W trzydziestą rocznicę „Krwawej środy” – Zagłębie Dąbrowskie*, „Robotnik” nr 282 (6766) z 9.09.1936, s. 3.

incydenty: ze zwolennikami Stronnictwa Narodowego i z komunistami. W sprawie pierwszej organizacji sprawozdawca pisał:

W czasie przejścia pochodu ulicami miasta członkowie Str. Narodowego parokrotnie wznosili okrzyki antyżydowskie i antysocjalistyczne, co doprowadziło do drobnych starć z milicją PPS, w wyniku których zostało lekko poturbowanych kilku członków Str. Narodowego⁶⁵.

W sprawie incydentów ze zwolennikami komunizmu czytamy:

[...] po rozwiązaniu zgromadzenia powracająca do Czeladzi grupa komunistów [w] liczbie ok. 100 osób usiłowała urządzić demonstrację o charakterze komunistycznym, wobec czego została przez policję rozproszona⁶⁶.

Ale przed tym wystąpieniem komuniści przeszkadzali w przemowach na wiecu w Sosnowcu, wnosząc okrzyki i śpiewając „Międzynaródkę”. Większość bojowców z roku 1905 i 1906 opuściło wiec przed jego zakończeniem⁶⁷.

W Radomiu doszło do incydentu z udziałem zwolenników Stronnictwa Narodowego. Zachowały się dwie wersje wydarzeń: urzędowa i „Robotnika”. Urząd Wojewódzki Kielecki opisywał sytuację tak:

[...] Gdy końcowe grupy pochodu znajdowały się przed lokalem Str. Narodowego, grupa narodowców poczęła wznosić okrzyki p[ro] przeciwko komunie, Żydom i socjalistom. Na to uczestnicy pochodu odpowiedzieli okrzykami przeciwendecckimi. Na tle tym doszło następnie do obopólnej bójki na kamienie, laski itp., w czasie której padł jeden strzał z pochodu, a następnie kilka strzałów rewolwerowych z okien lokalu Str. Narodowego. Zajęcie to zlikwidował niezwłocznie oddział policyjny⁶⁸.

Organ prasowy PPS pisał o tym wydarzeniu:

W czasie pochodu endecy przed swoim lokalem sprowokowali awanturę, posługując się nożami i bronią palną, wskutek czego kilkanaście osób zostało rannych. Milicja nasza zlikwidowała awanturę⁶⁹.

Między tymi źródłami mamy tylko jedną nieścisłość. Kto zakończył zajście? Bardziej wiarygodne wydaje się sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego Kieleckiego. Autor tekstu w „Robotniku” mógł zakończenie incydentu przedstawić

---

⁶⁵ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 233.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, k. 237.

⁶⁹ *Obchody ku czci „Krwawej środy” na prowincji – w Radomiu*, „Robotnik” nr 280 (6764) z 7.09.1936, s. 3.

propagandowo. Źródło urzędowe podaje także liczbę poszkodowanych – 18 osób, w tym 4 ciężko⁷⁰.

Na zakończenie można stwierdzić, że obchody 30. rocznicy „Krwawej środy” w województwie kieleckim na tle innych tego rodzaju obchodów były względnie spokojne. Oprócz wyżej wymienionych incydentów żadnych innych nie było. Komitety Obchodów realizowały plany uroczystości przedstawione Urzędowi Wojewódzkiemu i starostom powiatowym. W pochodach uczestniczyli robotnicy żydowscy, którzy szli pod sztandarami związków zawodowych albo „Jednolitego Frontu”. Proletariat o poglądach komunistycznych także wziął udział w tych uroczystościach, pod tymi samymi sztandarami, co pracownicy żydowscy. Należy zwrócić uwagę na fakt, że na wiecach występowali z mowami obok socjalistów również przedstawiciele Stronnictwa Ludowego, np. w Zagłębiu Dąbrowskim – Tadeusz Cieśla. PPS podkreśliła, że „Obchody niedzielne nie były niczym innym, tylko stwierdzeniem: 1) że polski ruch socjalistyczny pozostaje wierny tradycji własnej i własnej przeszłości; 2) że polski ruch socjalistyczny reprezentuje w Polsce realną siłę masową”⁷¹. Obchody 30. rocznicy „Krwawej środy” można uznać za udane. Można domyślać się, że rocznica ta miała pokazać władzy, że ruch socjalistyczny jest nadal silny i jeśli zajdzie taka potrzeba, stanie znów do walki o niepodległość państwa polskiego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki Kielecki I, sygn. 20620.

Źródła drukowane

Kronika Organizacyjna – „Krwawa środa”, „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”, 1936, nr 3/4.

Artykuły prasowe

Uczcijmy 30-lecie „Krwawej Środy”, „Robotnik” nr 256 (6740) z 15.08.1936.

Ku czci bojowców PPS. Uroczyste odsłonięcie tablic pamiątkowych w Zagłębiu Dąbrowskim, „Robotnik” nr 263 (6747) z 22.08.1936.

⁷⁰ APK, UWK I, sygn. 20620, k. 237-238.

⁷¹ *Po trzydziestu latach. Obchody „Krwawej Środy. Socjalizm – Niepodległość – Wolność*, „Robotnik” nr 281 (6765) z 8.09.1936, s. 3.

- Obchody „Krwawej Środy” w Zagłębiu Dąbrowskim, „Robotnik” nr 264 (6748) z 23.08.1936.*
- Obchody ku czci „Krwawej środy” na prowincji – w Zagłębiu Dąbrowskim, „Robotnik” nr 280 (6764) z 7.09.1936.*
- Obchody ku czci „Krwawej środy” na prowincji – w Radomiu, „Robotnik” nr 280 (6764) z 7.09.1936.*
- Po trzydziestu latach. Obchody „Krwawej Środy. Socjalizm – Niepodległość – Wolność, „Robotnik” nr 281 (6765) z 8.09.1936.*
- W trzydziestą rocznicę „Krwawej środy” – Częstochowa, „Robotnik” nr 282 (6766) z 9.09.1936.*
- W trzydziestą rocznicę „Krwawej środy” – Zagłębie Dąbrowskie, „Robotnik” nr 282 (6766) z 9.09.1936.*

Opracowania

- Kalabiński S., Tych F., *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969.
- Ławnik J., *Działalność Komunistycznej Partii Polski w województwie kieleckim w latach 1926–1938*, Kielce 1994.
- Ławnik J., *Działalność PPS w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, cz. 2 (1931–1939), Kielce 2003.
- Kowalski J., *Komunistyczna Partia Polski (1935–1938)*, Warszawa 1975.
- Potkański W., *Odrodzenie czynu niepodległościowego przez PPS w okresie rewolucji 1905 roku*, Warszawa 2008.
- Potkański W., *Terroryzm na usługach ugrupowań lewicowych i anarchistycznych w Królestwie Polskim do 1914 roku*, Warszawa 2014.
- Rechowicz H., *Czerwone Zagłębie*, Katowice 1967.
- Walczak J., *Ruch socjalistyczny i komunistyczny w latach 1935–1939*, w: *Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, red. J. Walczak, Sosnowiec 2005.
- Żarnowski J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965.